

Bevezetés

Ezt a könyvet nemcsak a finnugrisztikában jártas olvasóknak szánjuk, hanem mindazoknak, akik érdeklődnek a lexikográfia, a nyelvrokonaink szótárkiadása iránt. E réteg számára talán nem tűnik hasznosnak, ha a bevezetőben egy nagyon rövid áttekintést adunk a finnugor nyelvek rokonságáról, földrajzi elhelyezkedésükről és létszámukról.

Nyelvrokonainkról

Kik a mi rokonaink? Pontosabban, kik a nyelvrokonaink, mert a nyelvek és népek rokonsága nem feltétlenül esik egybe. A magyarokat manapság sokan előszeretettel rokonítják mindenféle keleti népekkel, ennek hátterében éppen e két fő fogalom összekeverése áll. Őseink az Urál-hegység lábától indulva, félezer éves útjuk végén a Kárpát-medencébe érkezve, sztyeppei vándorlásuk során nagyon sok néppel kerültek kapcsolatba, amelyek nem múló nyomot hagytak népünk genetikai arculatán. A népek keveredése a letelepedés után sem szűnt meg, az azóta eltelt több évszázad alatt sokféle embertani típus élt hosszabb-rövidebb ideig Magyarország területén, illetve él a mai napig errefelé. Mindezekkel szemben azonban nyelvünk szilárdan, soha el nem múlóan őrzi a több ezer éves rokonságot: alapszókincsünk és nyelvtani rendszerünk pillérei a finnugor (uráli) nyelvekkel való ősi kapcsolatról adnak tanúbizonyságot. (A nyelvrokonságról részletesebben l. Honti – Csúcs – Keresztes 2010; Honti 2012.)

Nyelvünk az Euráziában beszélt uráli nyelvcsaládhoz tartozik. Ennek két fő ága van, a finnugor és a szamojéd. Ezek a fő csoportok további alágakra oszlanak. Mi az obi-ugorokkal együtt az ún. ugor ágat alkotjuk a finnugor csoporton belül, legközelebbi rokonaink a vogulok (manysik) és osztjákok (hantik). (A közeli rokonság relatív fogalom, sajnos, mi a vándorlások alatt olyan mértékben eltávolodtunk a többiek-

től, hogy még a vogulokat, osztjákat sem értjük meg.) Tőlünk távolodva a következő csoportot a permi nyelvek alkotják, ide a zürjén (komi) és votják (udmurt) sorolható. A finn-volgai ágba a cseremisiz (mari), mordvin (erza és moksa) mellett a lapp (számi) és a balti finn nyelvek tartoznak. Ez utóbbi ágat a finnen és észten kívül a karjalai, vepsze, inkeri finn, izsór, vót és lív alkotja. A szamojéd nyelvek északi ágát a jurák (nyenyec), jenyiszeji (enyec) és tavgi (nganaszan) képezi, míg a délbe ma már csak a szölkup tartozik, mert a többi nyelv a 20. században kihalt.¹ (Az uráli népekkel foglalkozó, összefoglaló jellegű, magyar nyelvű művekből l. Hajdú – Domokos 1978; Csepregi 1998; Rédei 1998: 13–46; Nanovfszky 2000; Sipőcz 2003, 2006.)

A legtöbb uráli nyelvet Oroszországban beszélik, ez a körülmény erősen kihat a nyelvek mai állapotára. A nyelvcsalád legnagyobb nyelve a magyar, mintegy 12 millió anyanyelvi beszélővel. A finnt több mint ötmillióan beszélik, az észtet egymillióan. A 2010-es népszámlálás adatai szerint legnagyobb oroszországi rokonunk a mordvin (806 000), őket a votjakok (552 000), a cseremiszek (570 000) és a zürjének (328 000) követik. Lényegesen kevesebben vannak a Finnország keleti szomszédságában élő karjalaiak (60 000). A Norvégia, Svédország, Finnország északi részén és az oroszországi Kola-félszigeten élő lappok összlétszáma 40–50 000 között lehet. A szamojéd ág legnagyobb nyelve az Északnyugat-Szibériában beszélt jurák (44 000). Legközelebbi nyelvrokonaink, az obi-ugorok ágába tartozó osztjások és vogulok együttes lélekszáma 40 000 körül mozog (előbbieket mintegy 30 ezren, utóbbiak 12 ezren vannak). Erősen veszélyeztetett nyelv a Baltikum-ban beszélt vepsze (6000) és a szibériai szölkup (3600). A kihalás szélén áll a Pétervár környékén még éppen létező izsór (400) és a két szibériai szamojéd nyelv, a tavgi (800) és a jenyiszeji (200). Teljesen reménytelen a vótok helyzete (50–60 fő beszélheti), viszont a beindulni

---

¹ Ezeknek a népeknek/nyelveknek általában két neve van, a magyar szakirodalomban sokáig a külső nevüket használták, de az utóbbi időben inkább a belső, itt zárójelben jelölt nevek kerülnek előtérbe. Ebben a kötetben a külső neveket használjuk.

látászó revitalizációs programoknak köszönhetően a Lettországból élő mintegy két tucatnyi lív megmenekülhet a végleges pusztulástól. Amit nem tudott elkerülni a 20. században a déli szamojéd nyelvek többsége (kamassz, karagasz, kojbal, mator, tajgi), illetve a Volga-vidéki merja és a muroma, akiket a 13. századi tatárjárás söpört le a térképről.

Az adatokból kiviláglik, hogy az uráliak nem tartoznak a nagy létszámú népek és nyelvek táborába. Aggodalomra ad okot, hogy az oroszországi kisebb rokon népek helyzete kilátástalan, nyelvi jogaik sokszor csak papíron léteznek, a hatalom központosító törekvései, sajnos, a nyelvi síkon is éreztetik hatásukat. Anyanyelvükön csak az alapfokú oktatásban tanulhatnak, az orosz többségű városokban a kisebbség nyelve visszaszorul a négy fal közé, emiatt és a szaknyelvek hiánya miatt az őslakosok nyelvi presztízse nagyon alacsony. Cseppet sem meglepő tehát, hogy az elmúlt három népszámlálás összevetése drámai tendenciáról tanúskodik: az Oroszországban élő uráli népek összlétszáma 1989-ben még 3,3 millió volt (az akkor még a Szovjetunióhoz tartozó észtek nélkül), ez 2002-re 2,7 millióra csökkent, s jelenleg már csak 2,4 milliónyian lehetnek. Jól jellemzi a reménytelen helyzetet a mordvinok létszámának változása, 1 154 000 fős népességük 21 év alatt 806 ezerre olvadt, ez harminc százalékos csökkenést jelent. Még siralmasabb a helyzet, ha az anyanyelv státusát nézzük: például a voguloknak csak kb. 8%-a, azaz mindössze ezer ember használja az anyanyelvét! (A statisztikai adatok elsődleges forrásai: Szanukov 2000: 121–178; Sipőcz 2005: 23–27; Pusztay 2006: 43–54; www.perepis-2010.ru).

A szótárírás korszakai

Az uráli (finnugor) nyelvek legrégebbi szótárjai természetesen az önálló írásbeliséggel régóta rendelkező népekhez fűződnek. A magyar lexikográfia első lépéseit a középkorban tették meg: a 14. század második feléből származik a *Königsbergi Szójegyzék* a mintegy száz magyar szavával, 1380–1410 között keletkezett az 1300 szavas *Beszter-*

cei Szójegyzék, s a 15. század elején vetették papírra a *Schlägli Szójegyzék* kb. 2000 szavát. Az első – torzóban maradt – (kéziratos) szótárunk a *Gyöngyösi Szójegyzék*, négy és félezer magyar szóval az 1540-es évekből. Az első nyomtatott szótárunk a tíznyelvű *Calepinus-szótár* (1585, Lyon) több tízezer magyar szóval. A kor leghíresebb vocabulariuma Szenci Molnár Albert *Dictionarium Latino–hungaricum* és *Dictionarium Ungaro–latinum* c. műve 1604-ből. Utóbbi az első olyan szótár, amelyben a magyar a kiindulási nyelv.

A finn írásbeliség az 1540-es években született meg, Mikael Agricola turkui püspök jóvoltából, aki vallási szövegeket fordított, ill. ábécéskönyvet írt a finneknek. Az első szótár Ericus Schroderus *Lexicon latino–scondiucum* c. műve 1637-ből. Ebben 2400 finn szó található. A 17–18. században fejlődésnek indult északi rokonaink lexikográfiája, latin–finn és svéd–finn szótárak fémjelzik ezt az időszakot. A korszak legfőbb műve Daniel Juslenius *Sana-Lugun Coetus. Finskt Ordboks Försök* (1745) című munkája. Christfrid Ganander *Nytt Finskt Lexicon*-ja az első finn kiinduló nyelvű szótár (finn–latin–svéd szótár egyébként). A kézirat 1878-ban született, de csak 1997-ben látott napvilágot nyomtatásban.

Az észt lexikográfia úttörője Heinrich Stahl volt, aki német és latin mintára építette fel nyelvtanát 1637-ben (*Anführung zu der Esthnischen Sprach*), s közel 100 oldalas, 2000 címszóval rendelkező német–észt szójegyzéket csatolt hozzá. Ezt dolgozta fel és bővítette 9000 címszóra Heinrich Göseken, az első északi észt nyelvjárási szótár megalkotója, aki munkájában (*Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache*) az észt szavakat német és latin megfelelőikkel látta el. A déli észt nyelvjárást feldolgozó első német–latin–észt szótár Johannes Gutslaff nevéhez fűződik (*Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam*, 1648), ebben 2000 címszó szerepel.

A lapp lexikográfia a 18. század első felében született meg. Az első mű egy svéd–lapp szótár volt (*Dictionarium sueco–lapponicum*), ez 1738-ban jelent meg, szerzője Per Fjellström. A szótár déli lapp nyelvjárársban készült. A 18. század végén megélénkültek a szótárszerkesztési

munkálatok, ekkor látott napvilágot Knud Leem háromnyelvű lapp–dán–latin szótára (*Lexicon Lapponicum bipartitum. Pars prima lapponico–danico–latina*, 1768–1781) és ennek párja, a dán–latin–lapp szótár (*Pars secunda danico–latino–lapponica*, 1781), valamint az Erik Lindahl – Johan Öhrling szerzőpáros lapp–latin–svéd szótára (*Lexicon Lapponicum*, 1780). A 19. század közepétől, Niels Vibe Stockfleth norvég–lapp szótárától (*Norsk–Lappisk ordbog*, 1852) kezdve a szótárkiadás folyamatos.

Az oroszországi kisebb rokon nyelvek írásbelisége a 18. század második felében született meg. A birodalom keleti, déli végeit feltérképező nagy expedíciók munkájának (egyik) eredményeképp ekkor keletkeztek a többnyelvű szójegyzékek, és a század végére megszaporodtak a vallási szövegek is. Ezeknek a népeknek a lexikográfiájában a következő szakaszokat lehet elkülöníteni:

A hősorknak a 18. század tekinthető, ekkor születtek az első szójegyzékek, majd az első szótárak. Ezek között vannak néhány szavas szólisták, és vannak több ezer szót tartalmazó komoly szótárak is.

A 19. század első felében a hangsúly áttevődött a vallási szövegek kiadására, az 1820-as években készültek el a kis finnugor nyelvek bibliafordításai. A szótárírás háttérbe szorult, s csak a század vége felé kapott ismét erőre, ekkor születtek meg például az észti Wiedemann észti-, lív-, zürjén- és votják–német szótárai.

A Finnugor Társaságot 1883-ban alapították Helsinkiben. A Társaság egyik célja az oroszországi rokonok nyelvi helyzetének minél részletesebb feltérképezése volt. Ennek érdekében sok kitűnően felkészült fiatal kutató utazott el a századforduló táján terepmunkálatokra, ahonnan – nemegyszer többéves, viszontagságos gyűjtőmunka után – visszatérve hatalmas nyelvi anyagot hoztak magukkal. A gyűjtések alapján szövegkiadványok garmadája készült el. Az óriási szóanyag szótárakba szerkesztése nagyon sok időt vett igénybe, ezek az opuszok javarészt az 1920–40-es években láttak napvilágot, de a nagy mordvin nyelvjárás szótár például csak a kilencvenes években jelent meg.

A 20. század elején az oroszországi tudóstársadalom is kezdte szárnyát bontogatni. Néhány rövidebb szótár már ekkor is napvilágot látott, de a helyi munkálatok inkább az 1917-es nagy változások után gyorsultak fel. A szovjethatalom eleinte fontosnak tartotta a kis népek írásbeliségének kidolgozását, az irodalmi nyelv(ek) megteremtését (sőt, még a latin betűs ábécéket is kidolgozták!). Ennek érdekében tankönyvek sorozatát kezdték előállítani, s fellendült a szótárírás is. Sajnos, ez a virágzás csak rövid ideig tartott, mert a sztálini terror ezt is kerékbe törte. A szótárkiadás új erőre csak a II. világháború után kapott, a negyvenes–ötvenes években egyre másra jelentek meg a kétnyelvű (természetesen orosz cél- és forrásnyelvű) szótárak. Ezeknek a gyakorlati haszna nagy volt, de tudományos értékük csekély, mert – az erőszakos eloroszosítás egyik módozataként – rengeteg orosz szót próbáltak „elfinnugorosítani”, s a szókincs is nagymértékben át volt itatva a kor ideológiájával.

A Szovjetunió összeomlása e téren is nagy változásokat hozott. Az 1990-es évektől nagyon sok vallási szöveg jelent meg a kis népek nyelvén, s hamar megszülettek a részleges vagy teljes bibliafordítások is. Hasonlóan fellendült a szótárírás is: komoly nagyszótárak (mordvin–orosz, orosz–mordvin stb.), finn és magyar kétnyelvű (finn–csere-misz, magyar–mordvin stb.) opuszok születtek és születnek, s egyre másra napvilágot látnak a különféle helyesírási, frazeológiai, szinonima-, antonima-, helynévi stb. szótárak is.

Általános tendenciaként elmondható, hogy míg a korábbi évtizedekben Európában a kisebb uráli nyelvek bizonyos értelemben inkább a „holt”, kevés ember által beszélt nyelvek közé tartoztak, ma már egyre többen tanulják rokonaink nyelvét. Manapság egyre több egyetemi hallgató vagy fiatal tudós utazik a Volga-vidékre vagy az Urál lábához, netán Szibériába, s igyekszik elsajátítani a mordvin, csere-misz, votják, zürjén, vagy éppenséggel a vogul és osztják nyelvet.

Milyen szótárak szerepelnek ebben a könyvben?

Ebben a kötetben rokon nyelveink közül csak a finnugor ág szótáiraival foglalkozunk, a szamojéd munkákat nem tárgyaljuk. Áttekintésünkben nem vállalkozhattunk a finnugor nyelvek *összes* szótárának bemutatására. A magyar, finn és észt szótárak taglalása önmagában is kitenne három könyvet, hiszen e nagy nyelvek lexikográfiája az elmúlt fél évezred alatt óriásira nőtt, e három nyelv kétnyelvű szótárainak száma meghaladja a több százat, és a különféle egynyelvű szótárak sora – az értelmezőtől a névtanin át a helyesírási kiadványokig – is végeláthatatlanul hosszú (a magyar szótáriróladomról l. a *Lexikográfiai füzetek* c. sorozatot). Így tehát e nyelvek kapcsán csak a magyar–finn és magyar–észt kétnyelvű szótárakról szólunk (szerencsére, ezek sora is örvendetesen gazdag).

A kötet első fejezete a „hőskor” első lépéseit mutatja be, Martin Vogel szójegyzékétől Witsen munkásságán át a 17–18. századi oroszországi expedíciók gyűjtéseig (Strahlenberg, Pallas, Fischer, Müller, Damaszkín stb.).

A második részben a szótáriróladomnak a nyelvészek számára talán legfontosabb műfaját, az etimológiai szótárakat mutatjuk be, Budenz és Donner 19. századi szótárától a 20. század végének nagy szintéziséig, az *Uralisches etymologisches Wörterbuch*-ig. Ezek mellett szólunk a csak az egyes finnugor nyelvek szókincsét bemutató szótárakról is, itt kapnak helyet a magyar, finn, észt, zürjén, votják, mordvin, cseremisiz és lapp etimológiai szótárak és szótárkezdemények.

A harmadik fejezetben az oroszországi finnugor nyelvek kétnyelvű szótárait mutatjuk be, de nem szólunk az egynyelvű értelmező szótárakról, a különféle szakszótárakról és egyéb speciális kiadványokról.

Ezzel szemben a negyedik fejezetben igyekszünk bemutatni a *teljes* mordvin lexikográfiát, a több mint száz szótár elemzésével egyfajta keresztmetszetet adva egy kisebb finnugor nyelv elmúlt három évszázada lexikográfiájának fejlődéséről.

Az ötödik és a hatodik rész a lapp és a kisebb balti finn nyelvek szótáriródmát mutatja be, ezeknek a nyelveknek a kétnyelvű szótárait vesszük itt górcső alá.

A hetedik fejezetben az észtt–magyar szótáriródmalom bemutatására kerül sor. Ez az anyag nem olyan gazdag, mint a finn–magyar lexikográfia, de a lista az utóbbi időben örvedetesen gyarapszik.

S végül a nyolcadik fejezetben a magyar–finn lexikográfia legfőbb műveit elemezzük, Szinnyei József 1884-es finn–magyar és Weöres Gyula 1934-es magyar–finn szótárától a közelmúlt sikeres sorozatán, Nyirkos István zsebszótárain át Jakab László legfrissebb szótáráig. Az elemzésben néhány kisebb szótár, két frazeológiai és egy vonzatszótár is helyet kap.

*

A kötet első öt fejezete Maticsák Sándornak, a Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke vezetőjének munkája. A lapp, a balti finn és az észtt szótárakról (6–8. fejezet) szóló részeket Tóth Anikó Nikolett, a Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke PhD-hallgatója készítette. A finn–magyar szótárakat bemutató fejezet Maticsák Sándor és Petteri Laihonen közös munkája. Utóbbi jelenleg a Jyväskyläi Egyetem kutatója, korábban a Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének finn nyelvi lektora volt.

A szerzők ezúton mondanak köszönetet a könyv lektorainak: Csúcs Sándornak, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem emeritus professzorának; Keresztes Lászlónak, a Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke emeritus professzorának; Kiss Antalnak, ugyanezen intézmény nyugalmazott egyetemi docensének és Zaicz Gábornak, a PPKE nyugalmazott egyetemi docensének. Külön köszönjük Lars-Gunnar Larssonnak, az Uppsalai Egyetem emeritus professzorának a lapp anyaghoz, valamint Honti Lászlónak, a Károli Gáspár Református Egyetem emeritus professzorának a kötet szakirodalmához nyújtott segítségét.

Debrecen, 2013 decembere